

ХВЕСИК

Михайло Артемович – академік НААН України, доктор економічних наук, директор Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України»

ОБИХОД

Ганна Олександрівна – доктор економічних наук, завідувач відділу природно-техногенної та екологічної безпеки Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України»

ПРИРОДНО-РЕСУРСНА СФЕРА УКРАЇНИ: СТАН ТА ШЛЯХИ ЗБЕРЕЖЕННЯ

За результатами проведених досліджень сучасного стану природно-ресурсної сфери, а також при визначенні пріоритетних напрямів і організаційно-економічних механізмів її збереження встановлено неоднорідність розвитку регіонів за відповідними показниками, що потребує розроблення спеціальних, а не уніфікованих підходів до нарощування соціально-економічного потенціалу окремих територій. Проведено оцінку ресурсного потенціалу природного багатства України за складовими земельних, лісових, водних і мінеральних ресурсів та екосистемними послугами. Визначено рівень забезпеченості регіонів основними групами природних ресурсів, оцінено ступінь їх залучення до господарського використання. Обґрунтовано пріоритетні напрями підвищення вартості наявних територіальних ресурсів і залучення їх у фінансовий обіг. Доведено необхідність організації відповідної системи управління, яка б забезпечувала, з одного боку, надання природним ресурсам форми фінансових інструментів, а з іншого – гарантувала б їх ефективне проходження через адекватну фінансову інфраструктуру, що одночасно розширить можливості для активізації процесу їх відтворення.

Ключові слова: природно-ресурсна сфера, капіталізація, інституціоналізація, земельні, водні та лісові ресурси, екосистемні послуги, екологічна безпека, сталий розвиток, організаційно-фінансові механізми.

Оцінка ресурсного потенціалу природного багатства. Тривалий час природні ресурси розглядали окремо від проблем оцінки елементів національного багатства та їх відтворення. Тому на сьогодні є нагальна потреба у формуванні відповідної сучасної методології комплексної екосистемної оцінки природно-ресурсного потенціалу, яка давала б змогу адекватно враховувати й відображувати їх у складі національного багатства країни поряд із вартістю основних виробничих фондів. Фахівцями Інституту економіки природокористування та сталого розвитку НАН України було визначено вартість природного багатства України у розмірі 3,58 трлн грн (у цінах 2019 р.) [1]. При цьому його природно-ресурсна структура є такою: водний капітал становить 6,4 %; земельний – 44,7 %; лісовий – 7,9 %; мінеральний – 24,8 %. За агрегованим підходом екосистемна складова природного багатства становить 16,2 % його

Рис. 1. Територіальна структура природного багатства

підсумкової вартості. За даними Всесвітнього банку і Програми розвитку ООН, Україна належить до середньозабезпечених природними ресурсами держав з відносно заниженими показниками природного багатства через низький рівень капіталізації природних ресурсів (загальний рівень капіталізації активів в Україні — 14,5%). Згідно з розрахунками, ставка капіталізації для земельних ресурсів — 18%, водних — 12%, лісових — 4,4% [2]. Тобто в Україні спостерігається понаднормова експлуатація природних ресурсів.

У територіальній структурі природного багатства виділяють 5 груп регіонів з найвищими, високими, середніми, нижчими за середні та низькими показниками вартості природного багатства [2]. Так, до першої групи регіонів з найвищими показниками вартості природного багатства належать Донецька, Дніпропетровська та Луганська області (рис. 1). Другу групу з високими показниками формують Київська область (включно з м. Київ), Автономна Республіка Крим та Львівська область. До третьої групи з середніми показниками вартості природного багатства належать Житомирська, Закарпатська, Одеська, Полтавська та Харків-

ська області. До четвертої групи з нижчими за середні показниками входять Вінницька, Волинська, Запорізька, Івано-Франківська, Рівненська, Сумська, Чернівецька, Чернігівська області. До п'ятої групи з найнижчими показниками вартості природного багатства належать Кіровоградська, Миколаївська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька та Черкаська області.

Проте диференціація показника загальногосподарської віддачі, який відображає ступінь активного залучення природного багатства в господарський процес і показує чисту економічну ефективність його використання, що характеризується співвідношенням усіх вигод від природокористування до витрат ресурсів, значно відрізняється від попереднього показника (рис. 2). У ньому акумульовано вартість як використання ресурсу, так і невикористання. Пропонується використовувати як показник економічної віддачі відношення валового внутрішнього (для регіонів — регіонального) продукту до вартості природного багатства території [3].

Водні ресурси. Наявність і доступність водних ресурсів є одним з найважливіших чин-

Рис. 2. Господарська віддача від залучення в обіг природного багатства

ників сталого розвитку країни, а потенціал водозабезпеченості та його характеристики зумовлюють і рівень загальної безпеки держави. Інтенсивність водокористування в Україні нині досягла рівня, який перевищує екологічну ємність водно-ресурсного потенціалу, адже при відборі більше ніж 10% мінімального стоку в річковій системі відбуваються незворотні зміни [4, 5]. В Україні цей показник сягає 30% і більше, а в окремих індустріально розвинених регіонах (басейн річки Сіверський Донець) річковий стік використовується кілька разів. Водночас для функціонування створеного в Україні багатогалузевого господарського комплексу необхідні значні об'єми води. Щоправда, в останні роки через економічну кризу водоспоживання значно зменшилося, особливо у промисловості та сільському господарстві, однак це тимчасове явище і невдовзі потреба у воді знову почне зростати. За рівнем раціонального використання водних ресурсів та якості води, враховуючи наявність очисних споруд, Україна, за даними ЮНЕСКО, посідає 95-те місце у світі [5]. Водомісткість вітчизняного ВВП у 3–5 разів вища, ніж в індустріально розвинених країнах Європи, що свідчить про

нерациональне використання водних ресурсів та низьку ефективність наявного виробничого устаткування (рис. 3).

Земельні ресурси. Варто зазначити, що в Україні сформувався досить високий рівень освоєння життєвого простору, адже до господарського використання залучено близько 65% її території, з яких лише 35,3% (21,3 млн га) – екологічностабілізуючі угіддя [6]. При цьому склалася така ситуація, що землі державної і комунальної власності досі практично не розмежовано. Тоді як у структурі загального обсягу зборів та плати за спеціальне використання природних ресурсів основними показниками надходжень до Зведеного бюджету України, а з 2015 р. – у сумарних доходах місцевих бюджетів, є земельний податок і орендна плата. Останнім часом спостерігається зростання ролі такого фінансово-економічного інструмента, як орендна плата (з 707 млн грн у 2005 р. до 10 772 млн грн у 2015 р.), що відповідно збільшує відсоток доходу від спеціального використання природних ресурсів (рис. 4).

Лісові ресурси. Сучасний стан лісоресурсного потенціалу України та низький рівень

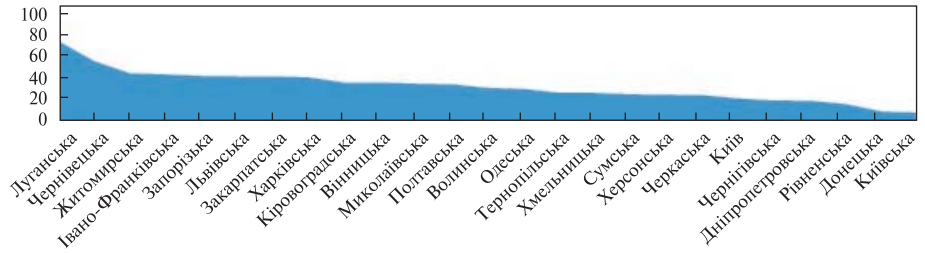

Рис. 3. Рівень втрат води в мережах по областях, % від обсягів піднятої води

Рис. 4. Надходження плати за землю до Зведеного бюджету України та її питома вага в обсягах зборів за спеціальне використання природних ресурсів (* — з 2015 р. плату за землю виключено з рентної плати за використання інших природних ресурсів і включено до місцевих податків)

лісистості не дають змоги задовольнити сировинні потреби національної економіки і забезпечити сталу екологічну ситуацію [7]. При цьому майже 50% наявних лісів становлять ліси з режимом обмеженого лісокористування, що мають переважно екологічне значення, а 16,1% — заповідні ліси, частка яких має стійку тенденцію до зростання. При цьому половина лісів України є штучно створеними і потребують посиленого догляду. У структурі доходів Зведеного бюджету України рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів протягом 2014–2017 рр. становила менше 0,1%, тоді як видатки на сільське, лісове господарство, мисливство та рибне господарство скоротилися на 2% (рис. 5).

Стан екологічної та природно-техногенної безпеки. Суперечливі та взаємопротилежні процеси у соціо-еколого-економічній системі є безпосередньою загрозою стабільності систем національного, регіонального, місцевого рівня. Функціональний вимір небезпеки містить у

Рис. 5. Динаміка обсягів і частки рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, що надходить до Зведеного бюджету України

собі палітру загроз, які різняться за об'єктом, характером та масштабами дії, можливостями запобігання тощо. Крім того, трансформаційні процеси, пов'язані з людською діяльністю, спричиняють, по-перше, непередбачувані за

Рис. 6. Рівень екологічної небезпеки в Україні в регіональному вимірі

своєю сутністю небезпеки; по-друге, синергичність останніх, тобто комбінування різних за видами небезпек (поєднання з впливом довкілля або накладання на нейтральні явища і процеси), перетворює їх на загрози. Тому базова вихідна класифікація небезпек є неможливою. Більш того, сама ідентифікація змісту і виду небезпеки стає елементом управління безпекою і блокування відповідних загроз [1].

Інтегральну оцінку рівня екологічної небезпеки в Україні та її регіонах було визначено за даними таких блоків: водні ресурси, лісові ресурси, атмосферне повітря, охорона земель та ґрунтів, відходи і небезпечні хімічні речовини [8, 9]. Оскільки поняття екологічної небезпеки є комплексним та охоплює всі складові навколишнього природного середовища, для отримання інтегрованого індикатора рівня екологічної небезпеки в Україні обчислення здійснено за блоками окремо для кожного регіону та для України загалом (крім тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції). Комплексна оцінка зазначених показників дала змогу визначити рівень екологічного навантаження в цілому (рис. 6).

Екосистемний підхід до оцінки природних ресурсів. Згідно з екосистемним підходом, природні ресурси розглядають як поєднання екологічних структур і виконуваних ними функцій та послуг, що генеруються природно-ресурсним потенціалом. Водночас практика господарювання свідчить, що попит на екосистемні послуги постійно зростає, хоча здатність екосистем продукувати їх знижується внаслідок посилення антропогенного тиску на природу, що призводить до скорочення біорізноманіття, руйнування природних комплексів, збільшення реальної загрози для здоров'я людей. Втрата екосистемних послуг через порушення, деградацію чи знищення якості екосистем є очевидною втратою певних вигод суспільства, що завдає також збитків національній економіці. Водночас постає об'єктивна потреба в адекватному грошовому оцінюванні внесків екосистем у суспільний дохід.

Фінансове забезпечення сфери управління природними ресурсами в рамках публічно-приватного партнерства. У новітніх умовах господарювання необхідно докорінно змінити підходи до розпорядження природними ресурсами згідно з євроінтеграційною моделлю через перехід до управління природ-

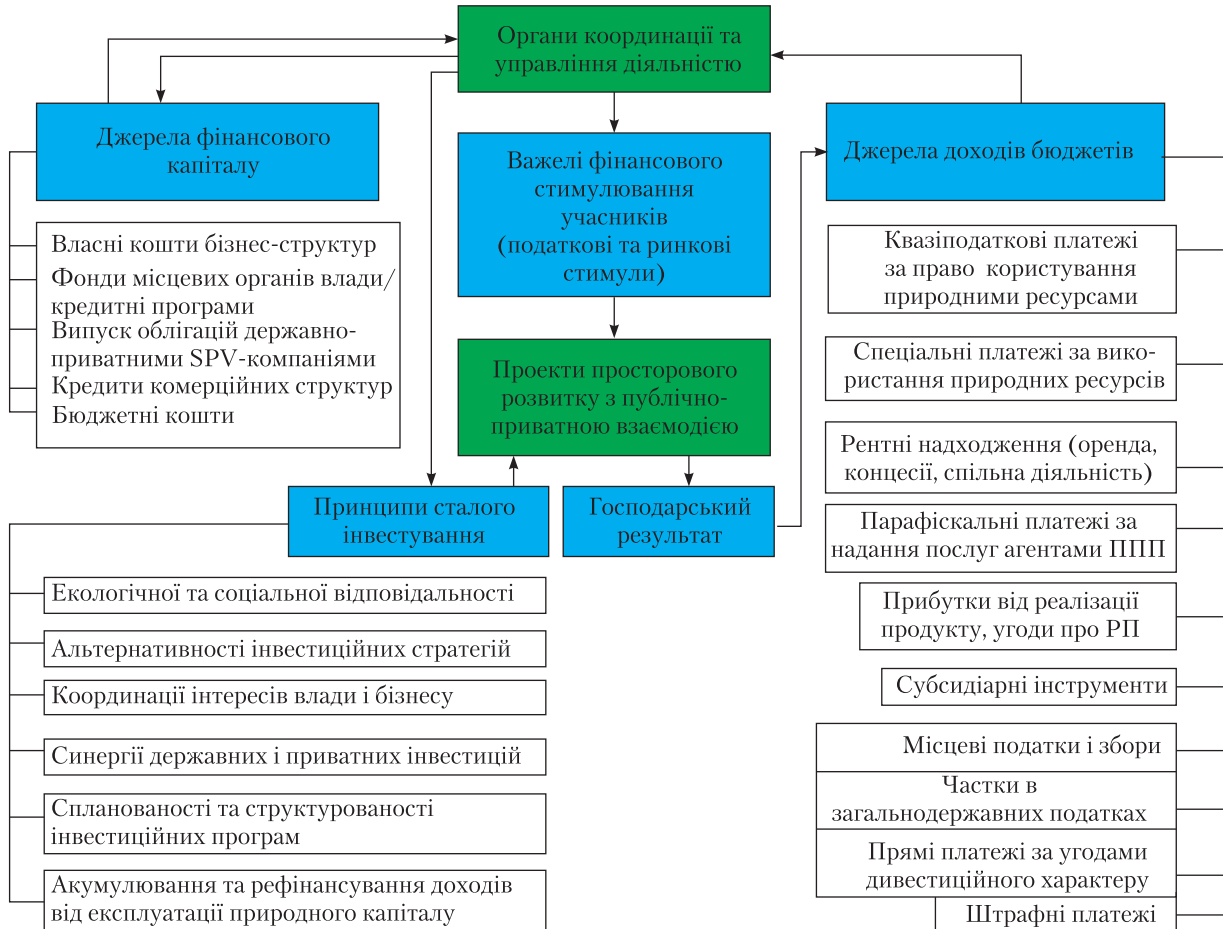

Рис. 7. Фінансове забезпечення сфери управління природними ресурсами в рамках публічно-приватного партнерства

ними активами з використанням проектного підходу та консолідованого фінансування сталого розвитку [1]. Саме завдяки цьому можливе суттєве підвищення рівня капіталізації природних ресурсів і повноцінне залучення активів до господарського обігу через підприємницьку діяльність, що забезпечить за допомогою фінансово-економічних механізмів не лише отримання доходів, а й їх справедливий перерозподіл. Сучасним інструментарієм фінансово-економічного механізму капіталізації природних ресурсів та перетворення їх на повноцінні активи на рівні об'єднаних територіальних громад є бюджетні трансферти, фіскальні інструменти, зокрема податки та

рентні платежі, які можуть розподілятися між бюджетом громади та бюджетом вищого рівня, квазіподатки, парафіскальні платежі, договори концесій, що передбачають розподіл продукції або прибутків від використання природних ресурсів, механізми спільного фінансування діяльності проектних компаній, дивестиційні інструменти тощо (рис. 7).

Трансформацію нинішньої структури управління природними ресурсами територіальних громад в умовах євроінтеграційних процесів доцільно здійснювати на засадах ідентифікації прав власності на природні об'єкти як ресурси, що розміщені на території місцевих громад. При цьому на рівні територіальних громад та

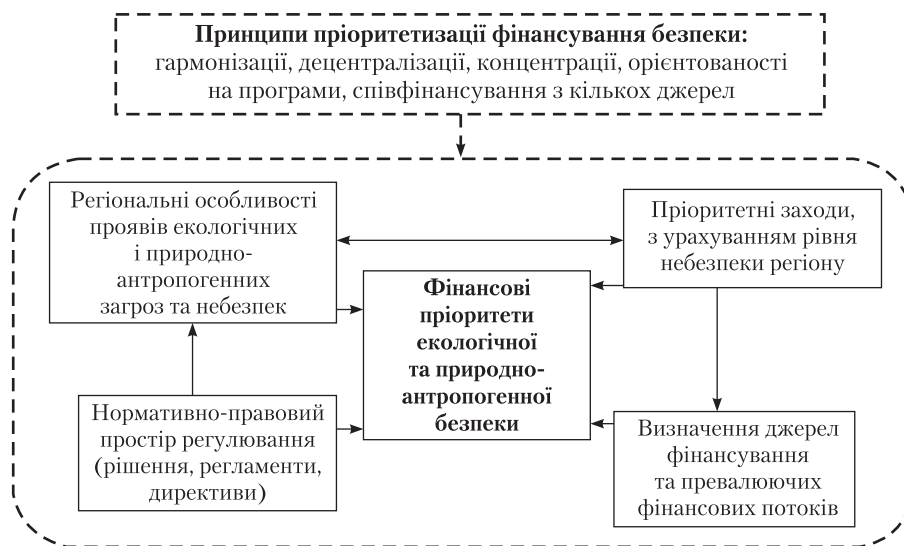

Рис. 8. Пріоритетні фактори фінансування екологічної безпеки

їх об'єднань важливим є створення публічно-правового інституту муніципалітету як дієвого представника інтересів і розпорядника природних ресурсів громади.

Виходячи з особливостей процесів євроінтеграції та з урахуванням вимог ЄС до стану навколишнього середовища, в найближчій перспективі Україні варто також визначитися з порядком дій та системою пріоритетних напрямів фінансової підтримки екологічної безпеки. Вона не є сталою і може змінюватися залежно від конкретного етапу трансформаційних процесів, що відбуваються. Загальні підходи до визначення пріоритетів фінансового забезпечення являють собою концептуальну схему узгодження вимог директив, екологічних потреб і програм регіону чи конкретної громади, а також доступних та прогнозованих фінансових потоків (рис. 8). Постійне системне недофінансування заходів запобігання поширенню забруднення, накопичені проблеми організаційного характеру призвели сьогодні до того, що суб'єкти фактично втратили важелі впливу на обмеження екологічних загроз і ризиків.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Напрями організації високоефективної діяльності щодо використання природ-

но-ресурсної сфери зумовлюються її цілеспрямованістю на подолання проблемних питань, пов'язаних з недокапіталізацією природних ресурсів, відсутністю інститутів врегулювання природно-ресурсних відносин, недооцінкою природних ресурсів як економічних активів, відсутністю ефективних механізмів децентралізованого управління природно-ресурсною сферою, невпорядкованістю технологій інтегрального управління природно-господарськими комплексами, недосконалістю методів просторового управління природно-ресурсними активами в умовах децентралізації, відсутністю ефективних фінансових механізмів у природно-ресурсній сфері. Важливим у цих умовах стає акцентування уваги на створенні та упорядкуванні відповідних інститутів та залученні комплексу інноваційних механізмів досягнення цільових орієнтирів.

Перспективи подальших досліджень у цій сфері стосуватимуться розвитку нормативно-правової бази впровадження інструментів децентралізованого фінансово-економічного механізму управління природними ресурсами за участю місцевих громад. Інструменти включатимуть як традиційні, так і новітні формати: трансферти, податки, квазіподатки, парафіс-

кальні платежі, концесії, компанії зі спеціальними правами запозичення, дивестиції. Для подальшого забезпечення функціонування елементів сучасного фінансово-економічного механізму необхідно буде сформувавши і відповідне нормативно-правове забезпечення, яке передбачає: ідентифікацію прав власності громад на природні ресурси; капіталізацію природних ресурсів шляхом їх залучення як активів до господарського обігу; перегляд методик нарахування рентних платежів; розширення прав місцевих громад щодо стягнення плати за дозволу на використання природних активів та застосування їх як об'єктів концесії тощо.

Отже, в системі фінансових відносин між бізнесом і владою у сфері використання природних активів муніципалітет як керівний

орган об'єднаної територіальної громади має стати публічно-правовою корпорацією, самоврядною одиницею з правами юридичної особи, яка може здійснювати економічну діяльність самостійно або створюючи з цією метою корпорацію з управління природними ресурсами. Об'єднання громад має супроводжуватися формуванням окремого правового інституту муніципальної власності, до якої належатимуть природні ресурси місцевого значення, розміщені між населеними пунктами, об'єднаними у громаду. Також необхідно переглянути й розширити базу оподаткування місцевими податками і квазіподатковими інструментами у вигляді місцевих зборів за природокористування, запровадити у господарську практику парафіскальні платежі.

REFERENCES

[СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ]

1. Khvesyk M.A. *Ekonomika pryrodokorystuvannya: vektory rozvytku (Environmental economics: development vector)*. Kyiv, 2019.
[Хвесик М.А. *Економіка природокористування: вектори розвитку*. К.: ДУ ІЕПСР НАНУ, 2019.]
2. Pyrozhekov S.I., Khvesyk M.A. (eds.) *Ekonomichna otsinka pryrodnoho bahatstva Ukrainy (Economic assessment of natural wealth of Ukraine)*. Kyiv, 2015.
[Економічна оцінка природного багатства України. За заг. ред. С.І. Пирожкова і М.А. Хвесика. К.: ДУ ІЕПСР НАНУ, 2015.]
3. Khvesyk M.A. (ed.) *Systemni aspekty kapitalizatsii pryrodnykh resursiv (System aspects of capitalization of natural resources)*. Kyiv, 2013.
[Системні аспекти капіталізації природних ресурсів. За наук. ред. М.А. Хвесика. К.: ДУ ІЕПСР НАНУ, 2013.]
4. Khvesyk M.A. (ed.) *Vodni resursy u vymirakh pryrodnoho bahatstva Ukrainy (Water resources in terms of natural wealth of Ukraine)*. Kyiv, 2016.
[Водні ресурси у вимірах природного багатства України. За заг. ред. М.А. Хвесика. К.: ДУ ІЕПСР НАНУ, 2016.]
5. Mandzyk V.M. *Kapitalizatsiya vodnykh resursiv: teoriya i praktyka (Capitalization of Water Resources: Theory and Practice)*. Kyiv: ProfKnyga, 2018.
[Мандзик В.М. *Капіталізація водних ресурсів: теорія і практика*. К.: ПрофКнига, 2018.]
6. Sakal V.O. *Instytutsionalni transformatsii u sferi zemlekorystuvannya (Institutional transformations in land use)*. Kyiv: ProfKnyga, 2018.
[Сакаль О.В. *Інституціональні трансформації у сфері землекористування*. К.: ПрофКнига, 2018.]
7. Ibatullin Sh.I., Khvesyk M.A., Dorosh I.M. *Stan ta perspektyvy kapitalizatsii zemelnykh resursiv rehionu v konteksti staloho rozvytku Ukrainy (Status and prospects of capitalization of land resources of the region in the context of sustainable development of Ukraine)*. Kyiv: Naukova Dumka, 2014.
[Ібатулін Ш.І., Хвесик М.А., Дорош Й.М. *Стан та перспективи капіталізації земельних ресурсів регіону в контексті сталого розвитку України*. К.: Наук. думка, 2014.]
8. Serpanenko A.V., Obykhod H.O., Omelchenko A.A. et al. *Ekolohichna modernizatsiya v systemi pryrodno-tekhnogennoi ta ekolohichnoi bezpeky (Ecological modernization in the system of natural and technogenic and ecological safety)*. Kyiv, 2016.
[Степаненко А.В., Обиход Г.О., Омельченко А.А. та ін. *Екологічна модернізація в системі природно-техногенної та екологічної безпеки*. К.: ДУ ІЕПСР НАНУ, 2016.]

9. Obikhod H., Pylypiv V., Iliashenko I. Institutional principles of balanced nature management in the context of environmental and natural-technogenic safety. *Economic Annals-XXI*. 2015. (9–10): 98.
10. Paton V.E. (ed.) *Natsionalna paradyhma staloho rozvytku Ukrainy (National Paradigm of Sustainable Development of Ukraine)*. Kyiv, 2016.
[Національна парадигма сталого розвитку України. За заг. ред. Б.Є. Патона. К.: ДУ ІЕПСПР НАНУ, 2016.]
11. Khvesyk M.A., Obykhod H.O., Bystryakov I.K., Khvesyk Yu.M. Assessment of the safety of environment in the system of sustainable development. *Economic Annals-XXI*. 2018. **170**(3–4): 22. <https://doi.org/10.21003/ea.V170-04>
[Хвесик М.А., Бистряков І.К., Обиход Г.О., Хвесик Ю.М. Оцінювання безпеки навколишнього середовища в системі сталого розвитку. *Економічний часопис-XXI*. 2018. № 3–4. С. 22–26.]
12. Khvesyk M.A. (ed.) *Formuvannya systemy mekhanizmiv upravlinnya pryrodnyimi resursamy v umovakh yevrointehratsiynnykh protsesiv (Formation of the System of Mechanisms of Management of Natural Resources in the Conditions of European Integration Processes)*. Kyiv, 2017.
[Формування системи механізмів управління природними ресурсами в умовах євроінтеграційних процесів. За заг. ред. М.А. Хвесика. К.: ДУ ІЕПСПР НАНУ, 2017.]
13. *Pryrodni resursy u finansovo-ekonomichnomu zabezpechenni rozvytku obyednanoi terytorialnoi hromady (rekomen-datsii dlya mistsevykh lideriv ta kerivnykiv OTN) (Natural resources in the financial and economic provision of the development of the united territorial community (recommendations for local leaders and leaders of the united territorial communities))*. Kyiv, 2018.
[Природні ресурси у фінансово-економічному забезпеченні розвитку об'єднаної територіальної громади (рекомендації для місцевих лідерів та керівників ОТТ). Упоряд. М.А. Хвесик, І.К. Бистряков, Д.В. Клиновий. К.: ДУ ІЕПСПР НАНУ, 2018.]

M.A. Khvesyk

Institute of Environmental Economics and Sustainable Development
of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4306-4904>

H.O. Obikhod

Institute of Environmental Economics and Sustainable Development
of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3201-6803>

NATURAL RESOURCE OF UKRAINE: STATE AND METHODS OF CONSERVATION

According to the results of the research conducted on the current state of the natural resource sphere, as well as in determining the priorities and organizational and economic mechanisms for its preservation, the heterogeneity of regional development is established according to relevant indicators. For the first time, using innovative methodology, the value of the natural wealth of the country is determined. Indications and structure of the organizational, economic and institutional mechanisms of the integrated economic assessment of the natural wealth of territories in the process of balancing the natural resources use and effective management of sustainable development of the state are revealed. The use of public-private partnership in the field of nature use is described, and the basic implementational principles of this model have been represented at the regional and local levels. This requires the development of special, rather than unified, approaches to building up the socio-economic potential of individual territories. In this context, an assessment of the resource potential of the natural wealth of Ukraine is carried out. It includes land, forest, water and mineral resources, as well as ecosystem services. The level of provision of regions with the main groups of natural resources is determined and the degree of their economic use is assessed. The priority directions for increasing the value of available territorial resources, their use in financial turnover are proposed and justified. The necessity of organizing an appropriate management system, which would provide financial instruments for resource management and, on the other hand, would guarantee their effective passage through an adequate financial infrastructure and at the same time expand the possibilities for enhancing the process of their reproduction is shown.

Keywords: natural resources, capitalization, institutionalization, land, water and forest resources, ecosystem services, environmental security, sustainable development, organizational and financial mechanisms.